

ОСВІТА ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Вступ. Нові інформаційні технології, розвиток сфери послуг, величезна роль освіти та знань у соціально-економічній системі суспільства по-новому поставили проблему місця й ролі людини в суспільно-виробничому процесі. Розумінню й осмисленню ролі освіти в цілому та вищої школи зокрема у відтворенні виробничих якостей людини сприяє теорія людського капіталу [1, с. 6].

Розвиток та нагромадження людського капіталу є одним із пріоритетних завдань України. На думку економістів, це зумовлено щонайменше двома причинами: 1) за кількісного зростання освітнього рівня населення погіршується якість освіти, про що свідчать і практики, і науковці; 2) застаріла структура і технічна база економіки України потребує докорінної модернізації на основі сучасної техніки й технології, що неможливе без відповідного рівня людського чинника виробництва. Перешкодою для такої модернізації може бути відсутність кадрів відповідного рівня підготовки [2, с. 39].

Постановка проблеми. Утвердження в розвинених країнах світу нової тенденції, яка одержала назву «інтелектуалізація економіки», тобто базування економіки на знаннях, спрямовує на усвідомлення того, що пошук ефективної моделі соціально-економічного розвитку України необхідно вести у площині визнання теорії людського капіталу та реального запровадження її в практику ринкових перетворень [3, с. 187].

Людський капітал є об'єктом дослідження багатьох економістів сьогодення. У сучасному світі людський капітал є джерелом життєвої сили й розвитку будь-якого підприємства й суспільства в цілому, є об'єктом дослідження економістів сьогодення, отже, обрана тема дослідження є актуальною.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Методологічні, методичні та прикладні питання багатопланової проблеми відтворення продуктивних здібностей людей були й залишаються об'єктом активних наукових досліджень. Біля витоків теорії людського капіталу стоять класики економічної думки: В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс [4; 5; 6; 7] та інші. Уведення поняття «людський капітал» у науковий обіг пов'язано з іменами лауреатів Нобелівської премії з економіки — Т. Шульца і Г. Беккера [8; 9]. Різні аспекти цієї проблеми досліджували вчені України: О.В. Ареф'єва, Т.В. Харчук, В.П. Ан-

тонюк, О.А. Грішнова, Д.П. Богиня, А.А. Чухно, С.В. Мочерний, С.Ф. Клепко, Т. Кір'ян [1; 2; 10; 11; 12; 13; 14; 15] та інші. Значний внесок у розробку зазначених проблем зробили вчені Росії: М.М. Крітський, В.І. Марцинкевич, І.В. Соболева, Ю.А. Корчагін [16; 17; 18; 19] та інші.

Мета статті — розглянути та узагальнити ідеї, положення щодо терміна «людський капітал», які є в економічній літературі, ролі освіти як фактора формування людського капіталу. На наш погляд, у дослідженнях щодо теми людського капіталу є певні протиріччя. Ми намагаємося їх врахувати в процесі викладення матеріалу.

Викладення основного матеріалу. Під людським капіталом розуміють надбані знання, навички, мотивацію й енергію, якими наділені індивідууми і які можуть використовуватися для виробництва товарів і послуг. Найважливішими формами вкладень у людину прийнято вважати загальну й професійну освіту, охорону здоров'я, міграцію, доступ до інформації. Освіта й підготовка на виробництві збільшують обсяг людського капіталу. Охорона здоров'я, скорочуючи захворюваність і смертність, збільшує термін і інтенсивність використання здібностей людини. Міграція й володіння інформацією сприяють переміщенню людини в райони, де її праця оплачується найкраще. Подібно до фізичного капіталу формування людського капіталу вимагає значних витрат як від самого індивіда, так і від суспільства в цілому. Інвестування здійснюватиметься лише в тому випадку, якщо воно приносить певні вигоди. Вигода індивіда від інвестування в людський капітал виявляється в підвищенні постійного доходу. У розвинених країнах відзначена стійка залежність між рівнем освіти й доходом, що отримується протягом всього життя [20, с. 207].

К. Маркс зазначав, що «под рабочей силой, или способностью к труду, мы понимаем совокупность физических и духовных способностей, которыми обладает организм, живая личность человека, и которые пускаются им в ход всякий раз, когда он производит какие-либо потребительные стоимости» [7, с. 178]. Він підкреслює також, що «способность к труду еще не означает труд, подобно тому как способность переваривать пищу вовсе не совпадает с фактическим перевариванием пищи» [7, с. 184]. На засадах цього К. Маркс називає капітал, який вкладений в людину, змінним капіталом.

С. Мочерний відзначає, що в західній економічній науці визначились два основні погляди стосовно концепції людського капіталу. Перша, яку представляли вчені Мілль, Сей та ін., спирається на положення А. Сміта про належність знань, майстерності, досвіду людей до основного капіталу суспільства поряд з машинами, землею, спорудами. Друга, яку представляли вчені В. Сеніор, І. Фішер, Л. Вальрас та інші, що капіталом є саме людина з набутими знаннями й навичками до праці. Недоліками теорії «людського капіталу», на думку автора, є: 1) Ототоження витрат на набуття освіти, кваліфікації працівника з капіталом. За цієї умови капітал розглядають лише з погляду матеріально-речового змісту, ігнорують його суспільно-економічний аспект, тобто виробничі відносини між позбавленими засобів виробництва найманими працівниками і підприємцями-власниками (засобів виробництва і створеного продукту); 2) Нехтування фактом, що затрати на освіту, отримання кваліфікації формують лише здатність до праці, робочу силу відповідної якості. Робоча сила набуває форми змінного капіталу лише за умов перетворення її на товар, праці найманого робітника або службовця на капіталістичному підприємстві або в установі. Якщо людина працює на власному підприємстві, її здатність до праці перестає бути змінним капіталом; 3) Ігнорування того, що перетворення набутих знань у капітал (певну кількість акцій, яка дає змогу стати частковим співвласником корпорації) вимагає, щоб найманий працівник постійно працював та ін. [21, с. 272].

Т. Кір'ян доводить, що «людський капітал» — це соціально-економічна категорія, похідна від категорій «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал», «людський фактор». Людський капітал у загальному вигляді можна розглядати як сукупність належних працівникові природних здібностей (здоров'я, творчі схильності тощо), а також самостійно нагромаджених (набутих у результаті життєвого досвіду) та розвинутих ним унаслідок інвестування в освіту, професійну підготовку та оздоровлення. Обов'язковою умовою використання людського капіталу є практична реалізація працівником своєї здатності до праці в суспільно-корисній діяльності, завдяки ефективній зайнятості, що забезпечує отримання додаткової вартості й знаходить своє виявлення в підвищенні доходів і соціального статусу працівника, зростанні прибутку роботодавця та національного доходу країни [15, с. 73].

О. Рудакова, С. Клепко звертають увагу на швидкісну трансформацію нинішньої цивілізації в нову, так звану постіндустріальну, або інформаційну цивілізацію, яка приходить на зміну індустріальній. Так, О. Рудакова зазначає, що сучасний економічний простір іменують інформаційним або постіндустріальним. Сьо-

годні в світі все більше поширення отримує теза про становлення в розвинених країнах так званої «нової економіки», «економіки знань», заснованої на досягненнях інформаційно-технологічної революції. У доіндустріальному й індустріальному суспільствах основним джерелом економічного розвитку були матеріальні чинники. Становлення й розвиток постіндустріального суспільства базується на людському капіталі, «нова економіка» — на знанні як джерелі багатства суспільства. З виникненням глобальних ринків знання стали чинником конкурентоздатної переваги країни. В основі економічної потужності й конкурентоспроможності країни лежить праця десятків мільйонів людей [22, с. 298 — 299]. Розвиток усіх видів виробництва, матеріального й нематеріального, свідчить про зростання частки вартості знань у всіх економічних категоріях: у ціні окремого товару — націнка за новизну, стиль, торговельну марку, професійний дизайн, гарантії якості, страховки у вартості компанії — оцінка її інтелектуальних активів (вкладення в людський капітал і дослідження та конструкторські розробки, патенти, ліцензії, ноу-хау) і управлінського потенціалу (кваліфікація менеджменту, стосунки зі споживачами і постачальниками). Недавня криза фондового ринку компаній «нової економіки» — лише одне зі свідчень існування економіки знань [14, с. 17].

Швидка зміна знань у всіх сферах потребує від працівників постійного розширення свого світогляду, підвищення майстерності, набуття нових навичок, оскільки зміна ідей, знань, технологій відбувається швидше, ніж зміна поколінь. Люди, які не навчаються та періодично або постійно не підвищують свою майстерність, стають неконкурентними на ринку праці. Оскільки ринок праці постійно звужується, то працівники змушені пристосовуватися до його викликів і навчатися все активніше життя. На сьогоднішній день вартість додаткового вкладання коштів у підвищення компетентності та майстерності невинно зростає [1, с. 44].

О. Грішнова зауважує, що людський капітал — це сформований і розвинений унаслідок інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів свого власника, прибутку підприємства та національного доходу [10, с. 55]. При цьому автор звертає увагу на кілька принципів моментів, що впливають з цього визначення: по-перше, людський капітал — це не просто сукупність зазначених характеристик, а саме сформований або розвинений унаслідок інвестицій і накопичений певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій; по-друге, це такий запас здоров'я, знань, навичок,

здібностей, мотивацій, який доцільно використовується для одержання корисного результату і сприяє зростанню продуктивності праці, тобто це реалізована, активна частина трудового потенціалу; по-третє, використання людського капіталу закономірно сприяє зростанню заробітків (доходів) його власника; по-четверте, таке зростання доходів стимулює подальші інвестиції в людський капітал, що приводить до подальшого зростання заробітків [10, с. 55 — 56].

О. Ареф'єва, Т. Харчук виділяють деякі зовнішні та внутрішні протиріччя формування й розвитку людського капіталу в системі вищої освіти, а саме: між потребами суспільства в кваліфікованих спеціалістах і набутим людським капіталом та його можливостями щодо забезпечення умов для його накопичення: між потребами ринку праці й незатребуваністю спеціалістів; знецінення набутих раніше знань, умінь і навичок, з одного боку, і скорочення пропозиції робочих місць, які потребують висококваліфікованої праці, — з іншого; між необхідністю ефективного використання людського капіталу в системі вищої освіти й недостатністю розробок методичних підходів до його оцінки; між необхідністю формувати й розвивати людський капітал в системі вищої освіти з урахуванням потреб суспільства та умовами праці професорсько-викладацького складу, проблемами в оцінюванні результатів їхньої діяльності, а також в організації та оплаті праці.

Невирішення цих суперечностей призводить до зниження динаміки віддачі від інвестицій у вищу освіту, а також до того, що структура наявного освітнього потенціалу не відповідає структурі попиту на ринку праці і, зрештою, знижується мотивація діяльності й адаптації викладачів до сучасних умов і потреб [1, с. 101 — 102].

М.В. Довбенко в книзі «Сучасна економічна теорія. Економічна нобелелогія» зазначає, що зміни характеру сучасного виробництва й нові вимоги до знань та кваліфікації зумовлюють визнати, що висока освіченість — це необхідна база для досягнення кращих показників виробничої діяльності. Більше того, Т.-В. Шульц уважав, що малокваліфікований працівник стає капіталістом не внаслідок дифузії (розпилення) власності на акції корпорацій (хоча такий погляд популярний). Відбувається це шляхом здобуття знань і кваліфікації, які мають економічну цінність. Учений був переконаний, що неосвіченість — найсерйозніший фактор, який гальмує економічне зростання [23 с. 183 — 184].

Приймаючи рішення про вибір освіти, людина враховує альтернативну можливість заробітку протягом терміну навчання, а також прибутковість можливих інвестицій. Освіта впливає насамперед на соціально-економічні потреби, прискорюючи їхнє оновлення та умови їхньої індивідуалізації. Відбувається радикаль-

на перебудова структури потреб, оскільки розширюється інформаційно-економічний простір, у якому працює суб'єкт виробництва. Новаторська діяльність у розвиненому інформаційному просторі суттєво розширюється, якщо у виробничу організацію вмонтовано науково-освітні компоненти. Оскільки феномен освіти багатогранний, багатоваріантний і багатовимірний, то ці якісні характеристики проектується й на сфери виробничої діяльності. Робота з великими масивами інформації потребує використання особливих методологічних підходів. Їхня реалізація дає змогу вирішити проблему перетворення інформаційного ресурсу та знань на людський капітал [1, с. 60].

На сучасному етапі докорінно змінилося уявлення про рушійні сили та співвідношення різних чинників розвитку, про роль і місце людини в цивілізаційному прогресі. Досвід економічно розвинених країн, а ще більшою мірою країн, що здійснили економічний стрибок (у різні періоди ХХ сторіччя: Японія, Корея, Німеччина, Ірландія, Чехія, Угорщина, Словенія), свідчить про вирішальне значення людського капіталу, якості робочої сили й мотивації ефективної праці. Ця нова концепція, орієнтована на примат людського розвитку, замінила застарілу, рушійною силою якої було накопичення матеріального багатства. Саме людський і соціальний капітал забезпечують нині найвищі темпи економічного зростання, і саме ті країни, політика яких спрямована переважно на забезпечення розвитку людського потенціалу, досягають на зламі тисячоліть найбільших успіхів [24, с. 9].

Висновки. Економісти по-різному описують структуру людського капіталу, але всі вони єдині в тому, що визнають домінуюче значення освітнього чинника. Освіта є провідною галуззю виробництва людського капіталу, оскільки опосередковано сприяє збільшенню капіталу здоров'я людини, поліпшенню його соціального благополуччя, що, у свою чергу, також сприяє економічному зростанню.

Роль і значення людського капіталу, якості населення багаторазово збільшується з огляду на системну демографічну кризу та хвилю депопуляції, що охопила чи не всі розвинуті країни світу. Україна також вступила у цей період свого розвитку. Усі демографічні прогнози свідчать про практичну неможливість подолання тенденції скорочення чисельності населення в осяжній перспективі. За прогнозами ООН у 2050 році на території України будуть мешкати 32,5 млн. чоловік [25, с. 20], що у півтора рази менше ніж сьогодні (у 2006 році — 46,7 млн. чол., у 2007 році — 46,37 млн. чол., у 2008 році — 46,16 млн. чол., у 2009 році — 45,98 млн. чол.) [26, с. 20]. Тому розвиток країни у цих умовах визначається не екстенсивним зростанням робочої сили, а її інтенсивним зростанням «людського капіталу».

Література

1. **Ареф'єва О. В.** Управління розвитком людського капіталу в системі вищої освіти : монографія / О. В. Ареф'єва, Т. В. Харчук. — К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2008. — 207 с.
2. **Антонюк В.** Головні напрями зміцнення соціально-економічних основ формування людського капіталу в Україні / В. Антонюк // Україна: аспекти праці. — 2006. — № 2. — С. 39 — 47.
3. **Гальків Л. І.** Людський капітал: базисні поняття та концептуальні положення / Л. І. Гальків // Науковий вісник НЛТУ України. — 2008, — вип. 18.9. — С. 187 — 191.
4. **Антология** экономической классики: В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо. Предисловие И.А. Столярова. — М. : МП «ЭКОНОВ», «КЛЮЧ», 1993. — 475 с.
5. **Смит А.** Исследование о природе и причинах богатства народов (книги I—III) / А. Смит. — М. : Наука, 1992. — 572 с.
6. **Рикардо Д.** Сочинения / Д. Рикардо. — Том I. Начала политической экономии и налогового обложения. — М. : Гос. изд-во полит. литер., 1955. — 360 с.
7. **Маркс К.** Критика политической экономии. Т. I. — Кн. I. Процесс производства капитала / К. Маркс. — М. : Политиздат, 1983. — VI. — 905 с.
8. **Шульц Т.** Ценность детей / Т. Шульц // THESIS, 1994. — Вып. 6. — С. 37 — 49.
9. **Беккер Г.** Экономический анализ и человеческое поведение / Г. Беккер // THESIS, 1993. — Вып. 1. — С. 24 — 40.
10. **Гришнова О. А.** Людський розвиток : навч. посіб. / О. А. Гришнова. — К. : КНЕУ, 2006. — 308 с.
11. **Богиня Д. П.** Трансформаційні процеси в системі формування національного ринку праці: інституційний аспект / Д. П. Богиня // Україна: аспекти праці. — 2005. — № 1. — С. 3 — 8.
12. **Чухно А. А.** Институционализм: теория, методология, значение / А. А. Чухно // Экономика Украины. — 2008. — № 7. — С. 4 — 12.
13. **Мочерний С.** Проблемы человека в экономической теории / С. Мочерний // Экономика Украины. — 1999. — № 1. — С. 72 — 79.
14. **Клепко С. Ф.** Наукова робота і управління знаннями : навч. посіб. / С. Ф. Клепко. — Полтава : ПОІППО, 2005. — 201 с.
15. **Кір'ян Т.** Людський капітал в історії економічної думки / Т. Кір'ян // Економіка України. — 2008. — № 9. — С. 64 — 74.
16. **Критский М. М.** Человеческий капитал / М. М. Критский. — Л. : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1991. — 120 с.
17. **Марцинкевич В. И.** США: человеческий фактор и эффективность экономики / В. И. Марцинкевич. — М. : Наука, 1991. — 240 с.
18. **Марцинкевич В. И.** Экономика человека : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / В. И. Марцинкевич, И. В. Соболева. — М. : Аспект Пресс, 1995. — 286 с.
19. **Корчагин Ю. А.** Российский человеческий капитал: фактор развития или деградации? : монография / Ю. А. Корчанин. — Воронеж : ЦИРЭ, 2005. — 252 с.
20. **Потехина Н. В.** Роль человеческого капитала в экономическом росте / Н. В. Потехина. — Режим доступа : http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/295/image/295_207-209.pdf.
21. **Мочерний С. В.** Економічна теорія : підручник / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. — К. : Академія, 2004. — 856 с.
22. **Рудакова О. В.** Человеческий капитал в эпоху глобализации / О. В. Рудакова // Интеллектуальные силы человечества и гармония мирового развития : материалы междунар. интернет-конференции. — Санкт-Петербург, Орел : НЦ «Планетарный проект», Орел ГТУ. — 2006. — Вып. I (февраль — апрель). — 349 с., С. 298 — 301.
23. **Довбенко М. В.** Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія) : навч. посіб. / М. В. Довбенко. — К. : Академія, 2005. — 336 с.
24. **Лібанова Е. М.** Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка : наук.-економ. та сусп.-політ. журнал. — 2009. — № 1(9). — С. 9 — 22.
25. **Рябкова Д.** Економіка вимирання / Д. Рябкова // Інвест. газета. — 2007 (19 — 25.03). — № 11. — С. 20 — 22.
26. **Держкомстат** України. — Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Загорій А. М. Освіта як фактор формування людського капіталу

У статті розкривається роль освіти як фактору формування «людського капіталу», узагальнено ідеї, положення щодо категорії «людський капітал».

Ключові слова: освіта, людський капітал, нова економіка.

Загорій А. Н. Образование как фактор формирования человеческого капитала

В статье раскрывается роль образования как фактора формирования «человеческого капитала», обобщены идеи, положения относительно категории «человеческий капитал».

Ключевые слова: образование, человеческий капитал, новая экономика.

Zagoriy A. N. Education as a factor of human capital forming

In this article opens up the role of higher education as a factor of «human capital» forming, ideas and theories in relation to a category «human capital» are generalized.

Key words: higher education, human capital, new economy.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2010

Прийнято до друку 30.04.2010